

Analysis of the Implementation Requirements for Empowering Women Heads of Households in the Law of the Seventh Development Plan of the Islamic Republic of Iran

Hamed Mohammadi*

Zahra Kiani**

Abstract

The assessment of the empowerment of women heads of households in development programs shows that despite the end of the implementation of the law of the sixth development plan, the process of empowering women heads of households has not reached the desired results of the planners. The purpose of this research, which was conducted with thematic analysis method, is to study and evaluate clause (c) of Article 80 of the 7th Law on Progress and Pathology and to categorize the challenges of the planning system in the field of women heads of households. The target population of this research was to interview 10 experts and experts in the field of women until reaching theoretical saturation. The main themes were categorized and extracted at the levels of pre-planning, planning process, content and implementation; Therefore, it is suggested to review Article 80 paragraph (c), appoint a single trustee in the field of women heads of household and replace integrated planning instead of a comprehensive plan in the agenda of planners and policy makers.

Keywords: Empowerment, Women Heads of Households, Seventh Progress Program.

* Assistant Professor, Faculty of Women and Family, University of Religions and Religions, Qom, Iran
(Corresponding Author), h.mohammadi@urd.ac.ir

** Master's degree of Women's Studies, Faculty of Women and Family University of Religions and Religions,
Qom, Iran, kiyani.za1363@gmail.com

Date received: 09/09/2024, Date of acceptance: 03/01/2025



Introduction

Development planning is a conscious effort by governments to achieve predetermined goals over a specific period of time in a specific region. An assessment of the status of empowering women heads of household in development programs shows that despite the completion of the implementation of the Sixth Development Plan Law, the process of empowering women heads of household has not yet achieved the desired results desired by planners.

Materials and Methods

The purpose of this research, which was conducted using the content analysis method, is to study and evaluate paragraph (c) of Article 80 of the Law of the Seventh Development Plan of the Islamic Republic of Iran and to diagnose and classify the challenges of the planning system in the field of women heads of household. The target population of this research was to interview 10 experts and scholars in the field of women until theoretical saturation was reached.

Discussion and Result

After extraction, the themes were analyzed using a qualitative content analysis method with an inductive approach. The most important themes extracted can be categorized into pre-planning, planning process, content, and implementation categories: 1) Lack of common understanding at the level of empowerment concept 2) Lack of an up-to-date and accessible comprehensive statistical system 3) Lack of a structural approach to poverty alleviation 5) Lack of social cohesion The most important themes extracted at the first level before planning were identified; at the next level, which is pathology in the "planning process", the themes extracted were: 1) Centralization and lack of participation of women heads of households 2) Periodic view and lack of continuity of planning 3) Failure to consider time considerations 4) Inoperability of the comprehensive plan. 1) Lack of discursive consensus in the field of women heads of households and failure to provide a specific strategy 2) Failure to comply with legal specifications 3) and failure to mention a guarantee of implementing the plan within the stipulated deadline were among the content flaws. 1) Parallel work of institutions and lack of a coordinating body 2) Weakness of supervisory mechanisms and continuous monitoring 3) The speed and extent of economic developments are among the main themes extracted from the shortcomings of the legal program at the implementation level.

Conclusion

It is suggested that in order to reduce the impact of the aforementioned shortcomings, it is necessary to revise paragraph (c) of Article 80, designate a single custodian in the field of women heads of households, and replace the comprehensive program with integrated planning on the agenda of planners and policymakers.

Bibliography

- Bahramitash ,Roxana, Karimaei ,Mahshid. 2020. Women Entrepreneurs: Microbusinesses and the Informal Sector in Iran. Shiraz, Our Book [in Persian]
- Ghadimi Akram, Ghorbani Sheikhneshin Arsalan, Hariri Rahman, Comparing the position of women in the development and macro-programs of the Islamic Republic of Iran. Women's Research, Fall 2011, No. 3 [in Persian]
- Kalhor, Sina, Planning experience and cultural planning model in development programs. Journal of Strategic Studies of Culture, 2022; 2(1): 9-35. [in Persian]
- Kashef, Mehrdad, Aboutalebi Mina, Reforming and Accelerating the Development Planning Process in Iran. Journal of Program and Development Research, 2012; 3(2): 151-178. [in Persian]
- Kermani, Mehdi, Noghani Dokht Bahmani Mohsen, Baradaran Kashani Zahra, Qualitative meta-analysis of two decades of research in the field of rural and urban women's empowerment in Iran. Quarterly Journal of Social-Psychological Studies of Women, 2018; 16(2): 33-54. [in Persian]
- Mahboubi Manesh, Hossein, Habibzadeh Maleki Ashab, The Position of Iranian Women in the Development Process. Women's Police Journal, 2012; 5(15): 65. [in Persian]
- Maknun, Reza, Salimi Jalil, Bahrami Mohsen, (2014). A meta-analysis on the pathologies of development programs in Iran, Economic Strategy Quarterly, 3(10), [in Persian]
- Mansouri, Morad Ali, Aminian Sedighe, Yazerloo Reza, Esmaeili Alireza, Employment Creation Discourse in the Development Programs of the Islamic Republic of Iran. Jamiat Journal, 2013; 28(117): 23-70. [in Persian]
- Mehrli Tabar Firouzjaei, Morteza, Gholamreza Gara'inejad, (1401). Meta-analysis of seventy years of development planning studies, for application in the preparation of the 7th Development Plan, Journal of Program and Development Research, 3(1), 43-92. [in Persian]
- Mirabi, Saeideh, Yousefi Ali, Kandahariyon Ozra, (1401). Critical Discourse Analysis of the Role of Women in Development Policies after the Islamic Revolution of Iran, Quarterly Journal of Social-Psychological Studies of Women, 20(3), 57-83. [in Persian]
- Mohammadi, Hamed, Abedi Fatemeh, The position of women and the family in the bill of the Seventh Economic and Social Development Plan of the Islamic Republic of Iran. Iranian Quarterly Journal of Social Development Studies, 2014; 16(3): 79-92. [in Persian]
- Naila Kabir, Vivian V, Farida Shahid and others; translators Fatemeh Sadeghi, and... [and others] Women's Empowerment: A Critique of Common Development Approaches Tehran: Ageh, 2010. [in Persian]

- Shadi Talab, Jhaleh, Vahabi Masoumeh, Varmazyar Hassan, Income poverty is only one aspect of poverty of women-headed households. *Quarterly Journal of Social Welfare*, 2005; 4(17): 227. [in Persian]
- Vafaei, Elham, Garainejad, Gholamreza, Finding the Roots of the Damages of Iran's Planning System: The Five Whys Technique. *Journal of Program and Development Research*, 2012; 3(2): 179-203. [in Persian]
- Abbassi, E. and Azizi, N. (2023). development plans and empowerment of women after the revolution. *Political and International Approaches*, 14(2), 185-210. doi: 10.29252/piaj.2023.228964.1303 [in Persian]
- Afrakhteh, H. and Saraei, S. (2013). Women's Position in the Fourth & Fifth Development Plans of Islamic Republic of Iran.. *Women's Studies Sociological and Psychological*, 11(3), 133-158. doi: 10.22051/jwsps.2014.1449 [in Persian]
- Afshar, Haleh, 1995. Poor Women in Iran. *Development Book* 8. [in Persian]
- Javadian, S. R. , Mirzaie Fathabad, H. and Afrasiabi, H. (2019). A Qualitative Study of the Causes and Context of Non-participation in Empowerment Plans among Women-headed Households. *Strategic Research on Social Problems*, 8(2), 65-86. doi: 10.22108/srsp.2019.115072.1358 [in Persian]
- Leila, Sadat Za'Faranchi, (2006). Woman and family in the four Development Plans, *Womens Strategic Studies*, 9(33), 98. magiran.com/p387073 [in Persian]
- Moeedfar, Saeed, Hamidi, Nafiseh. Women Heads of Households: Unsaid and Social Harms. *Social Sciences Letter [Internet]*. 2007;15(32):131-158. [in Persian]
- Parvin Alipoor, Mohammad Javad Zahedi Mazandarani , Amir Maleki, Mohammad Reza Javadi Yegane, (2017). Representation of Discursive Conflicts of Gender Equity in Development plans of I.R. Iran, *Social Welfare Quarterly*, 17(66), 107-148. magiran.com/p1805073 [in Persian]
- Saeed Abbas Zadeh, (2015). Comparative Study of the Country's Five Development Plans Regarding Gender Justice: With Emphasis on Iran Women Higher Education and Comparing That with Universal Criteria, *Pazuhesname - ye Zanan*, 6(1), 97-130. magiran.com/p1435911 [in Persian]
- Saeidi, A. A. and Bajelan, A. (2022). Analysis of policy barriers in the empowerment plan for women heads of households. *Women's Strategic Studies*, 24(95), 147-174. doi: 10.22095/jwss.2022.315936.2857 [in Persian]
- Shafiee, Somayeh Sadat, and Pourbagher, Zahra. (2015). Gender study of development indicators in the implementation of the fourth program. *Socio-Cultural Development Studies*, 3(4), 75-110. [in Persian]
- Shiyani, M. and Zare, H. (2020). A meta-analysis of female-headed household studies in Iran. *Sociological Review*, 26(2), 67-97. doi: 10.22059/jsr.2020.75859 [in Persian]
- Torabi, F. , Sadeghi, H. S. and Ranjbari Beivardi, S. (2022). Vulnerability of female heads of household and its policy implications in Iran. *Journal of Social Problems of Iran*, 13(1), 313-338. doi: 10.22059/ijsp.2022.90414 [in Persian]

39 Abstract

- Totunchi, A. A. and Ranjbar Heydari, V. (2023). Sociological investigation of the decision towards female heads of the household (case study: Iran after the revolution and Sweden). scientific journal Political Sociology of the Islamic Revolution, 4(2), 129-152. [in Persian]
- Zamani Moghadam, Masoud, Afshani Seyed Alireza, Empowerment of female heads of households in Iran: A systematic review. Quarterly Journal of Social Welfare, 2011; 21(80): 45-80. [in Persian]
- Zarean, M. , Zarei, M. and Honardoust, A. (2018). Empowering the women headed family with regards to policy making, an emphasis on 4th, 5th and 6th development plans. Woman in Development & Politics, 16(2), 319-338. doi: 10.22059/jwdp.2018.246227.1007314 [in Persian]
- Adeleye, O. R., Olivo, M. L. O., & Farkas, T. (2024). A Bibliometric Analysis of Women's Empowerment Studies Post Sustainable Development Goal Adoption Periods (2015–2022). *Sustainability*, 16(4), 1499.
- Afshar, H. (1989). Women in the work and poverty trap in Iran. *Capital & Class*, 13(1), 62-85.
- Akpuokwe, C. U., Chikwe, C. F., & Eneh, N. E. (2024). Leveraging technology and financial literacy for women's empowerment in SMEs: A conceptual framework for sustainable development. *Global Journal of Engineering and Technology Advances*, 18(3), 020-032.
- Balasubramanian, P., Ibanez, M., Khan, S., & Sahoo, S. (2024). Does women's economic empowerment promote human development in low-and middle-income countries? A meta-analysis. *World Development*, 178, 106588.
- BRIDGE. (2001). Briefing paper on the 'feminisation of poverty'.
- Chant, Sylvia (2006), Re-thinking the "Feminization of Poverty" inRelation to Aggregate Gender Indices, The Department of Geography and Environment at London School of Economics, Journal of Human Development Vol. 7, No. 2.
- Fetterman, D. M. (2018). Empowerment Evaluation's Roots in Community. *New Directions for Evaluation*, 2018(157), 87-88.
- Mahwish, S., Bashir, F., Abbassi, F. A., & Khan, S. A. (2024). Empowering Women through Financial Inclusion and Governance: Evidence from 30 Developing Economies. *iRASD Journal of Economics*, 6(1), 98-108.
- Peet, R., & Hartwick, E. (2015). Theories of development: Contentions, arguments, alternatives. Guilford Publications.
- Stromquist, N. P. (2015). Women's E mpowerment and E ducation: linking knowledge to transformative action. *European Journal of Education*, 50(3), 307-324.
- Todaro, M.P. and S.C. Smith, Economic Development. 2020: Pearson Education.
- https://hdr.undp.org/sites/default/files/2023-24_HDR/hdr2023-24_technical_notes.pdf.



پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واکاوی الزامات اجرایی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در قانون برنامه هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران

حامد محمدی*

زهره کیانی**

چکیده

ارزیابی وضعیت توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توسعه نشان می‌دهد با وجود پایان یافتن اجرای قانون برنامه ششم توسعه، همچنان فرایند توانمندسازی زنان سرپرست خانوار به نتایج مطلوب موردنظر برنامه‌ریزان نرسیده است. هدف از این پژوهش که با روش تحلیل مضمون انجام گرفت، مطالعه و ارزیابی بند (پ) ماده ۸۰ قانون برنامه هفتم پیشرفت و آسیب‌شناسی و دسته‌بندی چالش‌های نظام برنامه‌ریزی در حوزه زنان سرپرست خانوار است. جامعه هدف این پژوهش مصاحبه با ۱۰ نفر از کارشناسان و صاحب‌نظران حوزه زنان تا رسیدن به اشباع نظری بود. مضامین اصلی در سطوح قبل از برنامه‌ریزی، فرایند برنامه‌ریزی، محتوا و اجرا دسته‌بندی و استخراج شد؛ براین اساس پیشنهاد می‌شود بازنگری بند (پ) ماده ۸۰، تعیین متولی واحد در حوزه زنان سرپرست خانوار و جایگزینی برنامه‌ریزی تلفیقی به جای برنامه جامع در دستور کار برنامه‌ریزان و سیاست‌گذاران قرار گیرد.

کلیدواژه‌ها: توانمندسازی، زنان سرپرست خانوار، برنامه هفتم پیشرفت

* استادیار دانشکده زن و خانواده، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران (نویسنده مسئول)، h.mohammadi@urd.ac.ir

** کارشناسی ارشد مطالعات زنان، دانشکده زن و خانواده، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران،

kiyani.za1363@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۴



۱. مقدمه و بیان مسئله

توسعه جریانی چندبعدی است که مستلزم تغییرات اساسی در ساخت اجتماعی، طرز تلقی عامه مردم و نهادهای ملی و نیز تسریع رشد اقتصادی، کاهش نابرابری و ریشه کن کردن فقر مطلق است (Todaro and Smith, ۲۰۲۰). توسعه به مثابه یک هدف راهبردی، توجه سیاست‌گذاران در کشورهای در حال توسعه را به این مسئله جلب کرده است که چگونه می‌توان در کوتاه‌ترین زمان ممکن فاصله میان کشور خود را با کشورهای توسعه‌یافته کاهش داد (قدیمی و دیگران، ۱۳۹۰). دستیابی به توسعه به عنوان یک هدف مهم، نیازمند ابزارهایی است از جمله این ابزارها "مقوله برنامه‌ریزی" است (مهرعلی تبار و گرائی نژاد، ۱۴۰۱). برنامه را می‌توان فرایندی هوشمندانه دانست که طی آن، مدیریت یک نظام (سیستم)، اهداف نظام را برای زمان مورد نظر، تعیین و راهبردها و چارچوب‌های تصمیم‌گیری برای نیل به اهداف تعیین شده را، باتوجه به محدودیت‌های موجود و قابل پیش‌بینی طی برنامه، مشخص می‌کند (وفایی و گرائی نژاد، ۱۴۰۱). شناخت ابعاد جنسیتی برنامه‌ریزی‌های توسعه و مطالعه پیامدهای اجرای برنامه‌ها بر زندگی زنان یکی از مهم‌ترین مسائل وابسته به توسعه است (شفیعی و پور باقر، ۹۳). وارد کردن مسئله جنسیت در فرایند توسعه، دیدگاه‌های متفاوتی را آزمون و خطا کرده است و رویکردهای متفاوتی را درباره چگونگی حضور زنان در فرایند توسعه کشورها رقم زده است (عباس‌زاده، ۱۳۹۴). در کشور ما هرچند از منظر دینی هیچ مانعی برای فعالیت و مشارکت زنان وجود ندارد و نقش زنان در توسعه بیش‌ازپیش درک شده است؛ اما جنسیت در برنامه‌ریزی‌های توسعه کشور آن گونه که باید مورد توجه نبوده است (محبوبی منش، ۱۳۹۰). برنامه‌های توسعه در حوزه زنان از انواع عدم تعادل‌ها متأثر بوده و زنان بیشتر به فرصت‌های اجتماعی و فرهنگی دسترسی دارند و مردان با تفاوت معنی‌داری، فرصت‌ها و منابع اقتصادی و سیاسی بیشتری را در اختیار دارند (سند قانون برنامه ششم توسعه، ۱۳۹۴). از میان گروه زنان، زنان سرپرست خانوار بار مسئولیت مضاعفی را به دوش می‌کشند؛ و وفاق عمومی بر سر آسیب‌پذیر بودن این زنان وجود دارد (معیدفر و حمیدی، ۱۳۸۶). زنان سرپرست خانوار، زنانی هستند که در غیاب حضور یا حمایت یک مرد بزرگسال، سرپرستی خانواده و تأمین معاش مادی و معنوی خود و اعضای خانوار را برعهده دارند (توتونچی و حیدری، ۱۴۰۲). بر اساس گزارش رسمی مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، تعداد خانوارهای دارای سرپرست زن، طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۸ حدود ۲۶/۸ درصد رشد داشته‌اند. مطابق آمار وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در سال ۱۳۹۹ حدود چهار میلیون و پانصد هزار نفر، زن

واکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۴۳

سرپرست خانوار در کشور وجود دارد که یارانه دریافت کرده‌اند (اطلس رفاه ایرانیان، ۱۴۰۰). یک‌چهارم زنان سرپرست خانوار جزو دهک درآمدی نخست هستند و ۶۴ درصد جزء ۵ دهک نخست هستند و یکی از معضلات جدی آنان، فقر مالی است (مرکز پژوهش‌های مجلس).



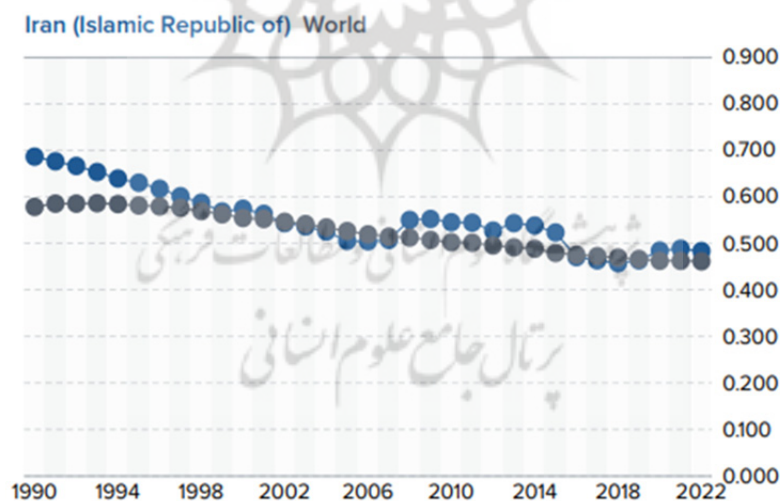
شکل ۱) نرخ اشتغال کل و دهک‌های درآمدی زنان سرپرست خانوار ۱۳۹۸
(مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی)

مطابق شکل بالا، در دهک اول که نیاز مالی بیشتری وجود دارد، نرخ اشتغال زنان پایین تر است اما در دهک دهم بالاترین نرخ اشتغال این قشر ثبت شده است.



شکل ۲) توزیع سهم درصد گروه سنی زنان سرپرست خانوار
(مرکز آمار و اطلاعات راهبردی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی اردیبهشت ۱۴۰۰)

شکل فوق نشان می‌دهد عامل سن نیز در فقر این زنان مؤثر است به طوری که ۵۶ درصد آنان، بالاتر از سن فعالیت اقتصادی (بالاتر از ۶۰ ساله) هستند. بی‌سوادی، کم‌سوادی، میان‌سال‌ی و سالخوردگی و غیرشاغل بودن یا اشتغال در مشاغل غیررسمی و کم‌درآمد از ویژگی‌های زنان سرپرست خانوار است (ترابی و دیگران ۱۴۰۱). نگرانی از پیوستن جمعی از زنان به گروه فقرا سبب طرح رویکردهای متفاوتی از جمله توانمندسازی زنان شده است. توانمندسازی مجموعه‌ای از دانش‌ها و مهارت‌ها و شرایطی است که زنان باید از آن برخوردار باشند تا دنیای خود را درک کنند و بر اساس آن عمل کنند؛ بنابراین، توانمندسازی شامل اقداماتی در سطح فردی و جمعی است (استرام کویست، ۲۰۱۵: ۳۰۸) بر اساس گزارش توسعه انسانی سازمان ملل، شاخص (Gender Inequality index) سه مؤلفه برای شاخص نابرابری جنسیت در نظر گرفته شده است؛ توانمندسازی (نسبت سهم کرسی‌های مجلس و جمعیت دارای حداقل تحصیلات متوسطه بر اساس جنسیت)، سلامت باروری (نسبت مرگ‌ومیر مادران) و بازار کار (نرخ مشارکت کار زنان و مردان)؛ بر اساس این گزارش شاخص GII ایران عدد ۰.۴۸۴ را نشان می‌دهد و رتبه ایران ۱۲۱ از میان ۱۶۶ کشور جهان است. (United Nations Human Development Report, 2024)



شکل (۳) شاخص GII ایران،

ماخذ: گزارش توسعه انسانی سازمان ملل در سال‌های مختلف

درایران تلاش‌هایی برای توانمندسازی زنان، در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی و سیاسی انجام شده است. اجرای شش برنامه توسعه درایران و حضور پنج زن در رأس نهاد امور زنان در ساختار اجرایی حاکمیت و برنامه‌های مختلفی که طی این چهار دهه درایران اجرا شده، نتوانسته باعث ارتقا عاملیت زنان در ساختار سیاسی و حتی اقتصادی شود (عباسی و عزیزی، ۱۴۰۱). و این فرض مطرح است که «بین ابعاد و سطوح واقعی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با آن چه موردنظر برنامه‌ریزان برنامه‌های توسعه است شکاف وجود دارد» گره ذهنی که این پژوهش به دنبال گشودن آن است این است که آسیب‌های نظام برنامه‌ریزی (فرایند طراحی، اجرا و نظارت) برنامه قانونی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار را مورد واکاوی قرار دهد و سؤال عملیاتی که مطرح می‌شود این است که آیا آسیب‌شناسی فرایند برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری برای زنان کم‌درآمد ضرورت دارد؟ آیا در قانون برنامه هفتم پیشرفت به توانمندسازی زنان سرپرست خانوار توجهی برابر و به نسبت جمعیت زنان کشور شده است؟ آیا وضعیت اشتغال، درآمد، سلامت روحی و جسمی و امنیت اجتماعی زنان موید این توجه است؟ و با چه رهیافتی می‌توان در جهت عاملیت آنان گام برداشت؟

باوجود این که توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در برنامه های چهارم، پنجم و ششم توسعه تدوین و طراحی شد، اما با پایان یافتن دوره اجرای قانون برنامه ششم توسعه، این طرح به تصویب مجلس شورای اسلامی نرسید و وجهه قانونی به خود نگرفت و این برای نخستین بار است که در قانون برنامه هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی، بندی مجزا به زنان سرپرست خانوار اختصاص پیدا کرد. از آن جا که قانون برنامه هفتم پیشرفت آخرین فرصت برای تحقق اهداف سند چشم‌انداز بیست‌ساله است، بررسی و آسیب‌شناسی طرح قانونی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار به یک موضوع ضروری و مهم بدل شده است.

سؤال اصلی: مسئله پژوهش حاضر این است که در تدوین بند (پ) ماده ۸۰ قانون برنامه هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی (توانمندسازی زنان سرپرست خانوار)، چه محورهای اصلی موردتوجه بوده است؟ و از آن جا که یکی از چالش‌های موجود در بند (پ) ماده ۸۰ قانون برنامه هفتم پیشرفت، تکرار طرح قبلی بدون نوآوری خاصی است و نواقص موجود در ساختار برنامه‌ریزی (بند ت ماده ۸۰ در قانون برنامه ششم توسعه) به نحوی در قانون برنامه هفتم پیشرفت نیز تکرار شده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۲)؛ بر این مبنا، مطالعه حاضر، در تلاش است ایرادات ساختار برنامه‌ریزی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در قانون برنامه هفتم پیشرفت را در ۴ سطح، محیط حاکم بر برنامه (قبل از برنامه‌ریزی)، در فرایند برنامه‌ریزی،

در محتوای طرح و در نهایت ایرادات اجرایی را مورد بررسی قرار دهد. جنبه نوآوری این پژوهش تأکید بر توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در قانون برنامه هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی (بند پ ماده ۸۰) است و هیچ‌کدام از پژوهش‌های قبلی به‌صورت اختصاصی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار را در قانون برنامه هفتم پیشرفت مورد کنکاش قرار نداده‌اند، این پژوهش از نظر هدف جز پژوهش‌های کاربردی و در چارچوب پارادایم پژوهش‌های کیفی است. هدف اصلی این پژوهش، بررسی فرایند ساختار برنامه‌ریزی طرح قانونی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار است تا از طریق مصاحبه با کارشناسان مربوطه ضمن ارزیابی و کشف مزایا و معایب آن بتوان در تدوین و بازنگری سیاست‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار از سوی مسئولان و برنامه‌ریزان مورد استفاده قرار بگیرد.

۱.۱ پیشینه پژوهش

مطالعاتی که چالش‌های برنامه‌ریزی حوزه زنان را در اسناد بالادستی مورد بررسی قرار داده باشند در ایران محدود است و در این بین پرداختن به موانع مرتبط با طرح‌های قانونی در راستای توانمندسازی زنان، سهم کمتری از مطالعات را به خود اختصاص داده است؛ «مقایسه جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه و کلان جمهوری اسلامی»، عنوان پژوهشی است که توسط قدیمی و همکاران مورد بررسی قرار گرفته است بر اساس این مطالعه، توجه به جایگاه زنان در برنامه‌های پنج‌گانه توسعه بر روی محور حداقل‌ها و حداکثرها در نوسان بوده، و حداقل‌ها از برنامه اول شروع شده و به سمت حداکثرها در برنامه پنجم توسعه پیش رفته است (قدیمی و همکاران ۱۳۹۰). عباس‌زاده نیز با بررسی تطبیقی پنج برنامه پیشرفت معتقد است؛ گرچه زنان در حوزه آموزش از لحاظ آمارهای کمی رشد چشمگیری داشته‌اند، اما در تأمین معیارهای مطلوب کیفی بازدهی مطلوبی نداشته و بنابراین اثربخشی برنامه‌های توسعه، باید با حرکت به سمت الگوهای کیفی آن را جبران کند (عباس‌زاده سعیده ۱۳۹۴).

از میان پژوهش‌هایی که نگاهی نقادانه به برنامه‌های پیشرفت (توسعه) در حوزه زنان داشته‌اند؛ می‌توان به پژوهش «بازنمایی کشمکش‌های گفتمانی عدالت جنسیتی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی» اشاره کرد که توسط علی‌پور و دیگران نگاشته شده است؛ بر اساس این پژوهش، در نظام معنایی گفتمان انقلاب اسلامی، آموزش زنان به دلیل خصلت کم مناقشه‌ای بودن آن، مورد توجه بیشتری بوده است، اما وضعیت درباره مدلول عدالت اقتصادی، متفاوت است (علی‌پور و دیگران، ۱۳۹۶). منصوری رضی و دیگران در پژوهشی با عنوان

«گفتمان اشتغال‌زایی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران»، بیان داشته است که واقع‌گرایی، حلقه مفقوده در برنامه‌های توسعه کشور است؛ چرا که محدودیت‌های دستیابی به اهداف در برنامه‌های توسعه کشور در نظر گرفته نشده و یا این که محدودیت‌های آتی به‌درستی پیش‌بینی نشده است (منصوری رضی و دیگران، ۱۴۰۰).

پژوهش «تحلیل چالش‌های توانمندسازی در برنامه‌های توسعه» بیشترین قرابت را با موضوع مورد مطالعه داشت؛ یافته‌ها در این پژوهش که توسط سعیدی و باجلان، با اتخاذ رویکرد کیفی انجام شده بود بر این موضوع اشاره دارد که چالش‌های رویکردی و سازمانی، عمده‌ترین موانع در فرایند تدوین طرح توانمندسازی زنان مطرح شده است و مهم‌ترین راهبردهای سیاستی پیشنهاد شده در این مقاله، مصداقیابی، تعریف جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار و رفع موانع ساختاری است (سعیدی و باجلان، ۱۴۰۰). برخی پژوهش‌ها نیز به ارائه پیشنهادها سیاست‌گذاری پرداخته بودند؛ مانند پژوهش «مسائل اولویت‌دار حوزه زنان و خانواده در برنامه هفتم توسعه» که توسط مرکز پژوهش‌های مجلس تدوین شد؛ این مطالعه بر ضرورت برنامه‌ریزی در راستای رفع مسائل زنان سرپرست خانوار در سه مقطع ۱) کنترل آماری (که شامل بررسی و کنترل عوامل رشد زنان سرپرست خانوار از قبیل طلاق و عدم ازدواج است)، ۲) افزایش کیفیت زندگی زنان سرپرست خانوار و ۳) کاهش آماری (به معنی پایان شرایط آسیب‌پذیری) تأکید داشت (مرکز پژوهش‌های مجلس ۱۴۰۱). اما تمرکز برخی از پژوهش‌ها بر محتوا و جهت‌گیری برنامه‌ریزی‌ها توسعه در حوزه زنان بود؛ مانند پژوهش کیفی با عنوان «برنامه‌های توسعه و توانمندسازی زنان پس از انقلاب» بر اساس این پژوهش، عباسی و عزیزی در سال ۱۴۰۱ به این جمع‌بندی رسیدند که برنامه‌های توسعه، در بهترین حالت شکل حمایت‌گری و کمتر توانمندسازی داشته است (عباسی و عزیزی، ۱۴۰۱). میرابی و دیگران در پژوهشی با عنوان «تحلیل گفتمان انتقادی نقش زنان در سیاست‌های توسعه‌ای بعد از انقلاب اسلامی ایران» که به روش تحلیل گفتمان انتقادی نگاشته شده است به این موضوع اشاره دارد که هر چند در برنامه اول توسعه دستیابی به "توسعه جنسیتی" و برابری زنان و مردان در عرصه‌های علمی و اشتغال مورد توجه سیاست‌گذاران بوده است اما در برنامه‌های بعدی مسیر "توسعه جنسیتی" در ایران نتوانسته است اهداف برنامه اول توسعه و برابری جنسیتی را تحقق بخشد. (میرابی و دیگران، ۱۴۰۱). همچنین مرکز پژوهش‌های مجلس نیز در مطالعه‌ای با عنوان «بررسی لایحه برنامه هفتم توسعه حوزه زنان، خانواده و جوانی جمعیت و ارائه احکام پیشنهادی»؛ به‌کارگیری واژه مبهم و سیال توانمندسازی، وجود تعارض منافع سازمانی،

تعارضات گفتمانی، فقدان شاخص‌های عملیاتی در حوزه توانمندسازی و فقدان شفافیت اقدامات را به‌عنوان ایرادات به تصویب نرسیدن این طرح در برنامه‌های گذشته بیان کرده است (مرکز پژوهش‌های مجلس، ۱۴۰۲).

محمدی و عابدی در پژوهشی با عنوان «جایگاه زن و خانواده در لایحه برنامه هفتم توسعه اقتصادی و اجتماعی جمهوری اسلامی» که به روش تحلیل محتوا به رشته تحریر درآمده بر این باور هستند که احکام پیشنهادی در حوزه زن و خانواده با فقدان جامعیت در مسئله‌شناسی، عدم انطباق با سیاست‌های کلی برنامه هفتم توسعه، فقدان اجماع گفتمانی در حوزه زنان، کلی‌گویی و عدم توجه به نهادهای فعال در حوزه زنان مواجه هستند (محمدی و عابدی، ۱۴۰۳).

در پژوهشی با عنوان «آیا دسترسی به امور مالی، دانش فنی و سواد مالی به توسعه کارآفرینی زنان کمک می‌کند؟» که با روش کمی و با مطالعه بر نمونه آماری از ۹۵۰ شرکت کوچک و متوسط متعلق به زنان بنگلادش (کشوری با رشد اقتصادی حدود ۱۱ درصد) انجام گرفت؛ یافته‌ها حاکی از آن بود که سیاست‌های مؤثر در زمینه دسترسی به تأمین مالی، گسترش دانش فنی و سواد مالی بر توسعه کارآفرینی زنان، تأثیر معناداری دارد (Akpuokwe, 2024). «تحلیل کتاب‌سنجی مطالعات توانمندسازی زنان» (۲۰۱۵-۲۰۲۲) عنوان پژوهشی مروری است که به تحلیل ۱۰۹۵ مقاله از پایگاه‌های اطلاعاتی Web of Science می‌پردازد؛ نتایج به‌دست‌آمده به طور مشخص نشان داد که عوامل زیادی بر توانمندسازی زنان تأثیر دارند؛ مانند وضعیت تغذیه، درآمد، باروری، منابع و برنامه‌های اعتباری که اگر به‌درستی در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ها گنجانده شوند، می‌توانند تأثیر مثبتی بر وضعیت توانمندسازی زنان در همه سطوح گذاشته شود (Adeley, 2024). سوپر امانیان و دیگران در فراتحلیلی با عنوان «آیا توانمندسازی اقتصادی زنان باعث توسعه انسانی در کشورهای با درآمد کم و متوسط شود؟» به بررسی تأثیر توانمندسازی اقتصادی زنان بر توسعه انسانی در کشورهای با درآمد کم و متوسط می‌پردازد. این فراتحلیل بر مداخلاتی که به تولید فرصت‌های درآمدزا برای زنان فراهم می‌شود، متمرکز است؛ شواهد حاصل از مطالعات تجربی و شبه تجربی این پژوهش نشان می‌دهد که توانمندی اقتصادی زنان به طور قابل‌توجهی بر توسعه انسانی تأثیر می‌گذارد (Balasubramanian, 2024). ماهویش و همکاران، در پژوهشی با عنوان، «توانمندسازی زنان از طریق مشارکت مالی و حکمرانی: شواهدی از ۳۰ اقتصاد درحال‌توسعه» مطالعه‌ای را بر روی ۳۰ کشور درحال‌توسعه در دوره زمانی ۲۰۰۴-۲۰۲۰ انجام داده است. بر اساس نتایج این پژوهش، افزایش دسترسی به خدمات مالی و وام‌های داخلی به زنان کمک می‌کند تا در فعالیت‌های اقتصادی بیشتری شرکت کنند؛

همچنین دولت‌ها با ثبات سیاسی می‌توانند فضایی را ایجاد کنند که موانع را برای زنان کاهش دهند. متغیرهای کنترل‌کننده مانند سرانه تولید ناخالص داخلی نیز بر نرخ مشارکت زنان در نیروی کار، تأثیر مثبتی دارد (Mahwish, 2024).

بر اساس آن چه در پیشینه پژوهش مرور شد، اتخاذ رویکرد توانمندسازی زنان در سیاست‌گذاری‌ها می‌تواند تأثیرات مثبتی بر وضعیت زنان بگذارد. ارزیابی سیاست‌گذاری‌ها در حوزه زنان سرپرست خانوار ایران نشان می‌دهد که موانع رویکردی و سازمانی در حوزه زنان سرپرست خانوار کماکان وجود دارد. دولت‌ها با مداخلات هدفمند مانند افزایش مشارکت زنان در فرایند طراحی تا اجرا برنامه توسعه و به کارگیری سازوکارهای نظارت و ارزیابی می‌توانند بسترهای لازم را برای مشارکت‌های فردی، اقتصادی و اجتماعی زنان فراهم کنند.

۲. مبانی نظری

بنا بر اصول حاکم بر پژوهش‌های کیفی، به مرور نظریه‌های مرتبط با موضوع پژوهش پرداخته می‌شود که مراد از آن، ایجاد حساسیت نظری در ذهن محقق و ترسیم نقشه راه پژوهش است. دورکیم (۱۸۹۳) در نظریه کارکردگرایی ساختاری بر این نکته تأکید داشت که در دوره مدرن، یکپارچگی و انسجام جوامع در سایه تقسیم کار اجتماعی حاصل می‌شود و همه قشر بندی‌های اجتماعی عملاً برای بقا نظام اجتماعی ضروری هستند و مضمون توسعه در جوامع مدرن از طریق تلاش همه افراد به وجود می‌آید (پیت و هارت ویک، ۲۰۱۵: ۱۷۲).

در یکی از اسناد تحقیقاتی ارائه شده توسط گیتا سن و گارد گرون این موضوع مطرح شده است که بحث پیرامون زنان فقیر و ستم‌دیده دیدگاهی قوی برای بررسی آثار برنامه‌ها و راهبردهای توسعه در مورد زنان است (پیت و هارت ویک، ۲۰۱۵: ۳۶۶). سن و گرون معتقدند حوزه‌های عمومی در اختیار مردان قرار دارد و همین مسئله امرارمعاش در بخش رسمی (دولتی) را برای زنان مشکل می‌نماید. آموزش مدرن و رسانه‌های گروهی، کلیشه‌های جنس محور را تداوم می‌بخشند و بحران‌های درهم‌تنیده‌ای همچون (فقر، عدم تأمین خوار و بار، آشفتگی مالی، تخریب محیط‌زیست و فشار جمعیت) مسئله زنان را تشدید می‌کند (پیت و هارت ویک، ۲۰۱۵: ۳۶۴). آن‌ها بر این باورند که رویکردهای کوتاه‌مدت و اصلاحی جهت بهبود فرصت‌های شغلی زنان کارایی نخواهد داشت مگر این که با راهبردهای بلندمدت، جهت استقرار کنترل زنان بر تصمیمات اقتصادی ادغام شوند؛ اما سن و گرون در ارائه راهکار برای جریان اصلی توسعه ناکام ماندند (هیرشمن، ۱۹۹۵). بحث بر سر این است که به‌جای حمایت

از زنان فقیر جهان سوم، باید یاد بگیریم از آنها چیزهایی بیاموزیم و این به معنای توجه به پتانسیل‌های متنوع و گسترده‌ای است که در جوامع وجود دارد، تجلی این تفکر در رویکرد «زن و توسعه» نمود پیدا کرد اگر چه در این دیدگاه، برنامه‌های توسعه در فرایند برنامه‌ریزی و اجرا با رهیافتی از بالا به پایین همراه بودند (سن و گرون، ۱۹۷۸: ۴۰-۴۱). کبیر (۱۹۹۴) در نقد هر دو رویکرد معتقد بود که رویکرد «زن و توسعه» همانند «رویکرد زن در توسعه» در تلاش است بدون توجه به نژاد، طبقه یا قومیت، زنان را دور هم جمع کند و از اشاره صریح به زنان فقیر و تغییرات واقع‌بینانه غافل شده است؛ او قدرتمند شدن زنان را در گسترش توانایی‌شان برای اتخاذ تصمیم‌های کلان و راهبردی (استراتژیک) زندگی در زمینه‌ای که پیش‌تر این توانایی از آنها دریغ شده بود می‌داند (کبیر، ۱۳۸۹: ۸۰).

برخلاف دیدگاه «زن در توسعه» و «زن و توسعه»، در رویکرد «جنسیت و توسعه» با تصویری روبه‌رو هستیم که به زنان فقیر اصالت می‌دهد و با تمرکز بر هویت زنان، چارچوبی جدید برای برخورد با زنان در کشورهای در حال توسعه ارائه می‌دهد؛ با این دیدگاه زنان به‌صراحت، منبع اصلی اطلاعات در مورد موقعیت خود می‌شوند و به‌عنوان عاملانی شناخته می‌شوند که موقعیت خود را ارزیابی می‌کنند؛ و سه مؤلفه، تصور زنان از خودشان، محیط‌های اجتماعی متعدد که بیشتر به زنان مربوط می‌شود و ارتباط این زنان با این محیط‌ها، فاکتورهای هستند که این چارچوب جایگزین را تشکیل می‌دهند و یکی از اهداف آنان تحقق‌بخشیدن به خواسته‌های زنان است (پیت و هارتویک، ۲۰۱۵: ۳۶۹).

نظریه عدالت سیستمی (جوست و بناجی، ۱۹۹۴). این نظریه بیان می‌کند که کلیشه‌ها یا قالب‌های فکری در سطوح متفاوتی باعث تضعیف زنان شده‌اند. نتایج تحقیقات نشان داده است که هر چه زنان قالب‌های تبعیضی جامعه را بیشتر بپذیرا شوند و این قالب مورد تأیید آنها باشد، خودشان را هنگام مواجهه با ناکامی (مثلاً مورد توجه قرار نگرفتن در برنامه‌های توسعه) مقصر می‌دانند (لی، ۱۹۸۷: نتو، ۱۹۹۵).

افشار بر این باور است ایدئولوژی رسمی خانه‌داری که جزء لاینفک سیاست‌های اجتماعی و استخدامی است، اثر مستقیمی بر وضعیت زنان دارد؛ دولت‌ها علی‌رغم اجبار قانونی، هیچ پیش‌بینی جدی برای زنان بی‌سرپرست نکرده‌اند و زنان شخصاً بهای سیاست‌ها، ایدئولوژی و سنت‌های موجود مبنی بر خانه‌داری زنان را می‌پردازند و در پائین‌ترین قشر شهروندان درجه دوم قرار می‌گیرند (افشار، ۱۹۸۹). نظریه زنانه شدن فقر بر سه معنی مشخص استوار است؛ زنان میزان فقر بیشتری را تجربه می‌کنند؛ دوم این که فقر را با شدت بیشتری تجربه می‌کنند

واکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۵۱

چنت (۲۰۰۶) و رونندی وجود دارد که فقر را بین زنان افزایش می دهد. زنانه شدن فقر پروسه ای است که بیشتر در خانوارهایی که زنان، سرپرست آن هستند متمرکز می شود (BRIDGE, 2001).

بهرامی تاش معتقد است شبکه های اجتماعی زنانه به شدت کارآمد هستند و به مثابه دروازه ورود به کارهای اقتصادی عمل می کنند روابط اجتماعی شکل گرفته در شبکه ها، امکانی برای مشارکت زنان در فعالیت های درآمدزای غیررسمی است. به این ترتیب سرمایه اجتماعی با فقر در تقابل قرار می گیرد و برای زنان پس رانده، امکانی فراهم می کند که از منابع یکدیگر استفاده کنند. پویایی قدرتی که با فرایندهایی متنوع و پیچیده و ظریف از دوگانه خصوصی و عمومی فراتر می رود و به فضای سوم می رسد که همان اقتصاد اجتماعی است (بهرامی تاش، ۱۳۹۹: ۱۶۶)

۱.۲ چارچوب مفهومی

نگارندگان پژوهش حاضر بر این اعتقادند که توانمندسازی مفهومی است چندوجهی که محققان در ارتباط با آن ایده های مختلفی ارائه داده اند؛ به عنوان مثال سارا لانگه یک مدل مفهومی پنج مرحله ای ارائه می دهد که می تواند مبنایی برای سنجش توانمندی زنان باشد. پنج مرحله این مدل عبارتند از رفاه، دسترسی، آگاهی، مشارکت و کنترل است. (کرمانی و همکاران، ۱۳۹۷) (لانگه، ۱۹۹۱). همچنین دیوید فیرمن توانمندسازی را فرایندی پنج سطحی می داند که عبارت است از: آموزش، تسهیلگری، حمایت، آشکارسازی و آزادسازی است. (Fetterman, 2018) زمانی مقدم و افشانی به ارائه مدلی مفهومی، چندبعدی و بومی پرداخته است که عوامل تأثیرگذار بر توانمندی زنان سرپرست خانوار را می توان در ابعاد سه گانه (اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی و فردی - روان شناختی) دسته بندی کرد؛ در این مدل، چرخه ای بودن فرایند توانمندسازی به این معناست که در آن عوامل و ابعاد مختلف اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی و فردی - روان شناختی متقابلاً بر هم اثرگذارند و چگونگی توانمندسازی زنان سرپرست خانوار را تعیین می کنند. همچنین در این فرایند، سطح توانمندی این زنان بر وضعیت اجتماعی - فرهنگی، اقتصادی و فردی - روان شناختی اثرگذار است. درواقع عوامل مذکور یکدیگر را تقویت و تشدید می کنند. در این مدل، روابط بین عوامل و متغیرها نه خطی بلکه چرخه ای است (زمانی مقدم و افشانی ۱۳۹۹). بر این اساس افزایش قدرت تصمیم گیری و عاملیت زنان در عرصه های مختلف فردی و اجتماعی، اقتصادی و رفع موانعی که زنان را از

مشارکت باز می‌دارد منجر به توان‌افزایی آنان می‌شود. پرداختن به این موانع، مستلزم رویکردی جامع است که بخشی از آن شامل تغییر سیاست‌ها و اصلاحات نهادی می‌شود و بخشی دیگر شامل تغییر در نگرش‌ها و رفتارها در سطوح فردی و اجتماعی نیز می‌شود. سیاست‌گذاری در این حوزه باید بر اساس مدل بومی پیشنهادی (سیاست‌گذاری چندوجهی) به سمتی رهنمون شود که زنان سرپرست خانوار ضمن حفظ نقش‌های خانوادگی و تعادل بین کار و زندگی، از انواع حمایت‌های مادی و معنوی برنامه‌ریزی‌های توسعه بهره‌مند شوند. اعتقاد نگارندگان بر آن است که اتخاذ چنین رویکردی در برنامه‌های توسعه می‌تواند موجبات تسریع در تحقق اهداف اجتماعی باشد.

۳. روش انجام پژوهش

برای انجام پژوهش حاضر در گام نخست نسبت به انجام مطالعه اسنادی و کاوش در پژوهش‌های مرتبط با جایگاه زن و خانواده در برنامه‌های توسعه پرداخته شد. با عنایت به عنوان، بند‌های مرتبط با زن و خانواده برنامه هفتم پیشرفت استخراج شد و تلاش شد تا با بهره‌گیری از گروه‌های نخبگانی نسبت به تحلیل مضمون موارد احصا شده اقدام شود. تکنیک تحلیل مضمون روشی برای تجزیه و تحلیل داده در تحقیقات کیفی است که داده‌های متراکم و پراکنده را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌شود. تحلیل مضمون در واقع نوعی روش انعطاف‌پذیر در پژوهش کیفی است که می‌تواند با بسیاری از انواع مختلف تحقیق تطبیق داده شود. این تحلیل، فرایند شناسایی الگوها یا تم‌ها در بطن داده‌های کیفی است (براون و کلارک، ۲۰۰۶: ۷۸). در این پژوهش، برای تحلیل مضمون ابتدا کدهای اولیه استخراج شد و از ترکیب و تلفیق این کدها مفاهیم حاصل شد. سپس مفاهیم مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و بر اساس اصل تشابه و تفاوت دسته‌بندی شدند و مقولات به دست آمد و همه این مقولات نیز زیرمجموعه مضمون یا تم اصلی قرار گرفتند. انتخاب مشارکت‌کنندگان با استفاده از رویکرد هدفمند و با روش نمونه‌گیری از صاحب‌نظران و پژوهشگران مطلع و تا رسیدن به اشباع نظری انجام شد. براین اساس، با ۱۰ نفر از متخصصان و فعالان در امور زنان و اعضای هیئت‌علمی در رشته‌های جامعه‌شناسی، حقوق و روان‌شناسی و مطالعات زنان، مصاحبه انجام شد. اعضای هیئت‌علمی متخصص از دانشکده‌های مختلف سراسر کشور انتخاب شدند. همچنین از زنان شاخص و برجسته و صاحب‌تجربه و دانش در امور زنان، مصاحبه به عمل آمد. ابزار استفاده شده مصاحبه عمیق نیمه ساختمند با صاحب‌نظران بود. جهت اعتباریابی داده‌های

واکاوای الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۵۳

پژوهش از معیارهایی با استفاده از روش‌های همسوسازی و خود بازمی‌بینی محقق طی فرایند جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها استفاده شد. هدف از انجام تحقیق، بازمی‌بینی و پیشنهاد سیاست‌گذاری‌ها و مداخلاتی است که می‌توانند به کاهش آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار در ایران کمک کنند.

جدول ۴. مشخصات مصاحبه‌شوندگان

کد	تحصیلات	سمت
۱	دکتری حقوق خصوصی	عضو هیئت علمی دانشگاه
۲	دکتری جامعه‌شناسی	عضو هیئت علمی دانشگاه
۳	دکتری حقوق عمومی	عضو هیئت علمی دانشگاه
۴	دکتری اقتصادگرایش توسعه	عضو هیئت علمی دانشگاه
۵	دکتری سیاست‌گذاری عمومی	مدیر در نهاد دولتی
۶	دکتری جامعه‌شناسی	استاد دانشگاه
۷	دکتری روان‌شناسی	مشاور در نهاد دولتی
۸	دکتری حقوق عمومی	مشاور در نهاد دولتی
۹	دکتری تخصصی علوم تربیتی	معاون سابق در نهاد دولتی
۱۰	دکتری حقوق خصوصی	عضو هیئت علمی دانشگاه

۴. یافته‌ها

برای مطالعه جایگاه زنان سرپرست خانوار در اسناد بالادستی، ابتدا مهمترین محورهای مواد قانونی مرتبط با زنان سرپرست خانوار مورد بررسی قرار گرفت؛ در هر سه سند بالادستی (قانون اساسی، سیاست‌های کلی خانواده و سیاست‌های کلی جمعیت) بر حمایت از زنان و توانمندسازی آنان تأکید شده است و این نشان‌دهنده اهمیت این موضوع است.

جدول ۵. محورهای اسناد بالادستی در حوزه زنان سرپرست خانوار

اسناد بالادستی	محورهای مواد قانونی مرتبط با زنان سرپرست خانوار
قانون اساسی	ماده (۲۱) بیمه مخصوص زنان بیوه، سالخورده و بی‌سرپرست
سیاست‌های	بند (۱۴) انواع حمایت‌های حقوقی، اقتصادی و فرهنگی از خانواده‌های زن سرپرست و تسهیل باز

اسناد بالادستی	محورهای مواد قانونی مرتبط با زنان سرپرست خانوار
کلی خانواده	ازدواج زنان خودسرپرست و سرپرست خانوار بند ۱۲) توانمندسازی با رویکرد افزایش مسئولیت‌پذیری، تعاملات خانواده و ایفای نقش‌های اعضای خانواده
سیاست‌های کلی جمعیت	بند ۷) اصلاح و تکمیل آموزش‌های عمومی با رویکرد مهارت‌افزایی رفتاری و ارتباطی و فرزندپروری بند ۸) تقویت فرهنگ کار در جامعه، مهارت‌افزایی شغلی، توسعه و حمایت از کارآفرینی، بسترسازی برای مشاغل مؤثر و مولد

در گام بعد توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در قوانین برنامه‌های توسعه ادوار گذشته بررسی شد.

جدول ۶: مواد قانونی مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در قوانین برنامه‌های توسعه

برنامه‌های توسعه	مواد قانونی مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار
قانون برنامه اول توسعه (۱۳۶۸)	به دلیل مشکلات اقتصادی بعد از جنگ، توجه به حوزه زنان در الویت قرار نداشت و فقط در سیاست‌های کلان برنامه، بخش‌های محدودی به زنان اختصاص یافت؛ سیاست‌ها عموماً در راستای سیاست تنظیم خانواده و کنترل رشد جمعیت و افزایش سطح سواد عمومی زنان و ارتقای سلامت زنان قرار داشت. ماده قانونی یا تبصره‌ای مختص زنان سرپرست خانوار در این قانون ذکر نشده است.
قانون برنامه دوم توسعه (۱۳۷۴)	تبصره ۱۲ ماده واحده این برنامه: بهبود نظام تأمین اجتماعی به وسیله تأمین منابع از محل بودجه عمومی به منظور پرداخت مستمری به اقشار نیازمند از جمله زنان و کودکان بی سرپرست تا آخر برنامه دوم مصوب شد.
قانون برنامه سوم توسعه (۱۳۷۹)	ماده ۱۵۸) تأکید بر آموزش، اشتغال و زمینه‌های لازم برای فعالیت اقتصادی زنان همچنین مرکز امور مشارکت زنان موظف به پیگیری و تعیین شاخص‌های مربوط به وضعیت زنان شد؛ ایران از لحاظ شاخص بین‌المللی "توانمندسازی برحسب جنسیت" (GEM) در این بازه زمانی ارتقا پیدا کرد.
قانون برنامه چهارم توسعه (۱۳۸۴)	ماده ۳۰) پرداخت یارانه کارمزد تسهیلات مسکن به سازندگان مسکن، برای ساخت مسکن زنان بی سرپرست ماده ۶۹) پیش‌بینی تأمین بیمه خاص حمایتی برای حمایت از زنان سرپرست خانوار ماده ۷۹) تهیه و تدوین طرح جامع توانمندسازی زنان خودسرپرست و سرپرست خانوار ماده ۸۹) تأکید بر تدوین و تصویب طرح جامع توانمندسازی و حمایت از حقوق زنان در ابعاد حقوقی، اجتماعی، اقتصادی و اجرای آن ذیل ماده ۹۷) افزایش مستمری ماهانه خانوارهای نیازمند و زنان بی سرپرست تحت پوشش دستگاه‌های حمایتی ماده ۱۰۱) برابری فرصت برای زنان و مردان و توانمندسازی زنان از طریق دستیابی به فرصت‌های شغلی مناسب ماده ۱۰۲) ضرورت توانمندسازی زنان برای برقراری تعامل اجتماعی لازم جهت شکل‌گیری فعالیت واحدهای تعاونی بانوان

واکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۵۵

برنامه های توسعه	مواد قانونی مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار
قانون برنامه پنجم توسعه (۱۳۸۹)	بند ب ماده (۴۴) اجرای برنامه‌های توانمندی سازی با تأکید بر برنامه‌های اجتماع‌محور و خانوار محور بند ج ماده (۴۴) تأمین حق سرانه بیمه اجتماعی زنان سرپرست خانوار نیازمند، افراد بی‌سرپرست و معلولین نیازمند در طول سال‌های اجرای برنامه ماده (۷۱) حمایت از اشتغال زنان سرپرست خانوار در بخش اقتصاد ماده (۲۳۰) یکی از محورهای «برنامه جامع توسعه امور زنان و خانواده» توسعه و ساماندهی امور اقتصادی معیشتی با اولویت ساماندهی مشاغل خانگی برای زنان سرپرست خانوار و زنان بدسرپرست
قانون برنامه ششم توسعه (۱۳۹۶)	بند (ت) ماده ۸۰ بر اساس این تبصره مقرر شد تا پایان سال اجرای قانون برنامه، طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار طبق قوانین و مصوبات شورای اجتماعی کشور توسط معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری با همکاری نهادهای ذی ربط تهیه، اجرا و نظارت شود. البته با این قید که برنامه در هیئت وزیران تأیید و در مجلس شورای اسلامی به تصویب برسد. در برنامه ششم توسعه دولت برای قانونی کردن کار خود در لایحه اصلاح بند «ت» ماده (۸۰) خواستار تأیید برنامه مذکور در هیئت وزیران و تصویب در مجلس شورای اسلامی شد که این پیشنهاد در کمیسیون برنامه و بودجه دوره یازدهم مجلس مورد موافقت قرار نگرفت و رد شد و تا انتهای سال ۱۴۰۲ به سرانجام نرسید.

بررسی قوانین توسعه درادوار گذشته مبین این موضوع است که اگرچه سیاست‌گذاران اهتمام خویش را برای برنامه‌ریزی در حوزه زنان سرپرست خانوار به کار بسته‌اند و توفیقاتی نیز کسب نموده‌اند که نمود آن را می‌توان در اختصاص، بند (پ) ماده ۸۰ که بندی مجزا در قانون برنامه هفتم پیشرفت جمهوری اسلامی ایران است، مشاهده کرد؛ اما اجرای ۶ برنامه توسعه و احکامی که زنان سرپرست خانوار را در دایره شمولیت خود قرار می‌داد، نتوانست آن چنان که باید توانمندسازی را که مقصود برنامه‌ریزان بوده است، محقق کند. بخشی از دلایل به نتیجه مطلوب نرسیدن برنامه های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار، ناشی از نواقص ساختاری موجود در نظام برنامه‌ریزی کشور است (فرایند طراحی - تصمیم‌گیری) بخش دیگر نیز، به فضای سیاسی و اقتصادی حاکم بر تدوین برنامه و اجرای آن برمی‌گردد (اجرا - نظارت). برای آسیب‌شناسی نواقص ساختاری موجود در نظام برنامه‌ریزی می‌توان برنامه‌های توسعه را در مراحل تهیه، تدوین، تصویب و اجرا ارزیابی و مورد پایش قرارداد و برای هر یک از مراحل سهمی را قائل شد؛ بنابراین در ابتدا به آسیب‌شناسی طرح در چهار سطح، شرایط محیطی حاکم بر طرح، فرایند برنامه‌ریزی، محتوای طرح و اجرای طرح پرداخته می‌شود و موانع مهم بر سر راه تحقق اهداف پیش‌بینی‌شده در برنامه‌های پیشرفت کشور، در چهار سطح بررسی می‌شود و در ادامه پیشنهادها سیاست‌گذاری در حوزه زنان سرپرست خانوار ارائه می‌گردد.

جدول ۷. دسته‌بندی آسیب‌شناسی نواقص ساختاری در چهار سطح

سطوح مختلف آسیب‌شناسی برنامه‌های توسعه	دسته‌بندی و قلمرو آسیب‌شناسی
ایرادات مربوط به شرایط محیطی حاکم بر برنامه‌های توسعه کشور (مرحله ماقبل برنامه‌ریزی)	پیش از شروع تدوین برنامه پیشرفت، لازم است بستر برنامه‌ریزی مناسب فراهم شود؛ چرا که در صورت عدم اهتمام تدوین‌کنندگان برنامه این احتمال وجود دارد که برنامه‌ها با حداقل اثربخشی روبه‌رو شود.
ایرادات مربوط به فرایند برنامه‌ریزی	در سطح فرایند برنامه‌ریزی، سیاست‌های کلی برنامه‌های توسعه از سوی مقام معظم رهبری پس از مشورت با مجمع تشخیص مصلحت نظام تهیه و به دولت به‌عنوان مجری برنامه‌های توسعه ابلاغ می‌شود. از سوی دیگر وزارتخانه‌ها و دستگاه‌های دولتی نیز نیازها، برنامه‌ها و پیشنهادهای خود را برای یک دوره پنج‌ساله تدوین کرده و به‌منظور تلفیق به سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی ارسال می‌کنند. این نهاد نیز پس از تلفیق، آن را برای تصویب نهایی در اختیار مجلس شورای اسلامی قرار می‌دهد. البته در مجلس شورای اسلامی نیز بخش‌های مختلف برنامه ابتدا در کمیسیون‌های تخصصی و سپس در کمیسیون تلفیق مورد بررسی و بازبینی قرار می‌گیرد.
ایرادات مربوط به محتوا	خروجی فرایند برنامه‌ریزی، همان محتوای برنامه است. در این سطح برنامه از لحاظ محتوا و هم‌خوانی با الویت‌های کشور میزان عملیاتی بودن بررسی می‌شود.
ایرادات مربوط به اجرا	باید در نظر داشت که سطح اجرا، جدای از برنامه‌ریزی نیست؛ در برنامه عملیاتی همواره سازوکار بازخوردگیری و بازبینی وجود دارد و سناریوهای احتمالی در آن پیش‌بینی می‌شود و منظور موانعی است که مانع اجرای برنامه می‌شود و باید از قبل پیش‌بینی شود.

۵. تحلیل مضامین

۱.۵ آسیب‌شناسی برنامه قانونی در مرحله شرایط محیطی (قبل از برنامه‌ریزی)

در بند (پ) ماده ۸۰ قانون برنامه هفتم پیشرفت، وزارت کشور مکلف است طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار را با همکاری معاونت امور زنان و خانواده رئیس‌جمهور و وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی ظرف مدت شش ماه پس از ابلاغ برنامه تهیه و به تصویب شورای اجتماعی کشور برساند. در سطح اول، یعنی آسیب‌شناسی محیط حاکم بر طرح (قبل از برنامه‌ریزی)، ۴ مضمون اصلی استخراج شد؛ براین اساس (۱) فقدان فهم مشترک در سطح مفهوم توانمندسازی (۲) نبود نظام جامع آماری به‌روز و در دسترس زنان سرپرست خانوار (۳) نبود نگاه ساختاری به فقرزدایی (۴) فقدان هم‌گرایی اجتماعی از مهم‌ترین مضامین استخراج شده در سطح قبل از برنامه‌ریزی شناسایی شد. از آن جا که یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌ها در مسیر حرکت به سمت تحقق اهداف برنامه قانونی، داشتن تعریف از مفهوم یا ارائه الگو و اتفاق‌نظر صاحب‌نظران بر آن است؛ در بند (پ) ماده ۸۰ تعریف روشنی از مفهوم «توانمندسازی» و ابعاد،

واکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۵۷

قلمرو و ویژگی های آن ارائه نشده است؛ موضوع دیگری که قبل از برنامه ریزی باید به آن توجه داشت بحث آمار است؛ آمار و اطلاعات جامع و قابل اعتماد، شناخت درستی از وضع موجود ارائه می دهد و برای تدوین یک برنامه مطلوب ضروری است؛ موضوعی که در تدوین برنامه توانمندسازی زنان سرپرست خانوار مغفول مانده است. موضوع مهم دیگر نحوه تعامل کارشناسان نظام برنامه ریزی با بدنه صاحب نظران حوزه زنان است که تکیه بر پشتوانه فکری و هم گرایی اجتماعی، مسیر تدوین برنامه را تسهیل و باعث به نتیجه رسیدن برنامه قانونی می شود. دولت ها برای تضمین موفقیت در سیاست فقرزدایی ابتدا باید دسترسی به حداقل های زندگی اساسی را برای فقرا به عنوان حقی همگانی به رسمیت بشناسند و به فقرا به عنوان عناصری فعال که می توانند در فرایند فقرزدایی مشارکت کنند، بنگرند؛ به این منظور دولت ها ابتدا باید با ارتقا ظرفیت فرهنگی جامعه در جهت آگاه سازی فقرا گام بردارند و توانمندسازی، رویکردی است که می توان از آن به منظور مشارکت فقرا در فرایند فقرزدایی آحاد جامعه به ویژه فقرا استفاده کرد. لازمه عملی ساختن مشارکت فقرا در جریان توسعه، داشتن نگاه ساختاری به فقرزدایی است. (جدول شماره ۸)

جدول ۸ آسیب شناسی برنامه قانونی در مرحله شرایط محیطی (قبل از برنامه ریزی)

دسته بندی	مضامین	مقولات اصلی	مقولات فرعی
ایرادات محیطی ایرادات (قبل از برنامه ریزی)	فقدان فهم مشترک در سطح مفهوم توانمندسازی	فقدان وفاق در مفاهیم اصلی، چند وجهی بودن واژه توانمندسازی	مشخص نبودن سطح و قلمرو توانمندسازی، مبهم و سیال بودن واژه توانمندسازی
	نبود نظام داده و آمار جامع و به روز و در دسترس	فقدان بانک اطلاعاتی جامع، ویژگی های جمعیت شناختی متفاوت	ضرورت دارا بودن آمار به هنگام، طبقه بندی زنان سرپرست خانوار، نوع نگاه جامعه
	نبود نگاه ساختاری به فقرزدایی	توجه به فقرا به عنوان عنصری فعال نه منفعل، حق همگانی	دسترسی به حداقل های زندگی، آگاه سازی فقرا
	عدم توجه به هم گرایی اجتماعی	در نظر نگرفتن نظرنخبگان اجتماعی کشور، عدم توجه به بسترهای فرهنگی و اجتماعی	تکیه بر لابی گری، غفلت از پشتوانه فکری، تفاوت رویکردها

اطلاع‌رسان اول: «توانمندسازی واژه‌ای وارداتی و رهن است، من اگر بودم از واژه دیگری استفاده می‌کردم؛ ما هنوز در بدنه تصمیم‌ساز نقطه وفاقی درباره مفهوم توانمندسازی نداریم؛ از خاستگاه فمینیستی آمده و یا در جهت تحکیم خانواده بومی است؟» اطلاع‌رسان سوم: «قلمرو و سطح مفهوم توانمندسازی مشخص نیست؛ ما در تصویب اسناد بالادستی برای هم‌گرایی اجتماعی ارزش قائل نیستیم، می‌خواهیم باتکیه بر لابی‌ها و گعده‌های مجلس اهداف خود را پیش ببریم غافل از این که اگر پشتوانه فکری و هم‌گرایی اجتماعی را مدنظر قرار ندهیم، تفاوت رویکردها ممکن است طرح را زمین بزند» اطلاع‌رسان پانزدهم: «در دستگاه‌های متعدد سیاست‌گذار و اجرایی همچون معاونت زنان و خانواده ریاست‌جمهوری، کمیته امداد و سازمان بهزیستی، شهرداری تهران، و... باتوجه به اهداف و بینش خود، با تفاوت تعاریف، ابعاد و نحوه اجرای توانمندسازی زنان سرپرست خانوار مواجه هستیم» اطلاع‌رسان هشتم: «باید زنان سرپرست خانوار را تفکیک کنیم برای مثال نوع نگاه جامعه و زمینه اجتماعی برای یک زن مطلقه با زنی که همسرش فوت کرده است متفاوت است، نظام جامع آماری برای تفکیک و گروه‌بندی نداریم» اطلاع‌رسان چهاردهم: «برای جلوگیری از تبدیل شدن زنان به گروه فقرا باید اهداف کوتاه‌مدت و بلندمدت تعیین شود و نگاه ساختاری به زدودن فقر داشته باشیم»

۲.۵ آسیب‌شناسی برنامه قانونی در «فرایند برنامه‌ریزی»

در سطح بعد که آسیب‌شناسی در «فرایند برنامه‌ریزی» را در بر می‌گیرد ۴ مضمون اصلی استخراج شد؛ در این سطح (۱) تمرکزگرایی و عدم مشارکت زنان سرپرست خانوار (۲) نگاه دوره‌ای و عدم استمرار برنامه‌ریزی (۳) در نظر نگرفتن ملاحظات زمانی (۴) عملیاتی نبودن طرح جامع از مهم‌ترین مضامین استخراج شده در این سطح است. لازمه موفقیت بند (پ) ماده ۸۰ توجه به اولویت‌های اقتصادی و اجتماعی زنان در ۳۱ استان کشور در فرایند برنامه‌ریزی است و برای جلوگیری از تمرکزگرایی توجه به همه ذی‌نفعانی (زنان سرپرست خانوار) که در برنامه توسعه نقش دارند ضروری است؛ مشارکت زنان سرپرست خانوار کارآفرین، زنان فعال در بخش خصوصی، نخبگان دانشگاهی و مجریان طرح‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار سبب توافق بر سر اولویت‌ها و احکام صادره و درک صحیح و درست از برنامه‌ها می‌شود. توانمندسازی، فرایندی بلندمدت است و برای این که برنامه از حالت دوره پنج‌ساله به یک برنامه مستمر و بلندمدت تبدیل شود باید ضمن به‌کارگیری تجربیات گذشته در خصوص اجرای برنامه‌ها، کارگروه‌هایی به‌صورت دائمی بر روند اجرا و استمرار آن نظارت داشته باشند.

بر اساس آن چه در بند (پ) ماده ۸۰ ذکر شده در ظرف زمانی مقرر تهیه طرح جامع قابل تحقق و اجرا نیست و با محدودیت‌ها و ملاحظات زمانی مواجه است؛ گذشته از آن با مطالعه بر برنامه‌های توسعه در سایر کشورها متوجه می‌شویم تهیه برنامه‌های جامع در هیچ کشوری موفق نبوده‌اند؛ دلیل آن هم این است که برنامه جامع، علم جامع می‌خواهد که در حال حاضر در دسترس نیست. برنامه جامع به‌نوعی تسری خطی برنامه‌های قبلی است؛ ولی در عمل نیازمند نیروی انسانی گسترده، اطلاعات تفصیلی، بافت فرهنگی منسجم و تجارب سازمان‌دهی مؤثر است؛ بنابراین دستیابی به برنامه جامع نوعی بلندپروازی است و قابلیت اجرا ندارد. آرتور لویز برنده جایزه نوبل در حین کمک به برنامه توسعه در سیلان، جمله‌ای مشهور گفته است: برنامه‌ای که می‌خواهید برای پنج سال طراحی کنید. بیست سال وقت می‌خواهد تا خود تهیه شود. من نیستم خودتان تهیه کنید... در دنیا یک نمونه موفق برنامه جامع پیدا نمی‌کنید، جامعیت ما را گیر می‌اندازد. در برنامه‌ریزی جامع به دلیل وسعت کار عملاً نمی‌توان از مشارکت متخصصان بهره برد و به بازدهی پایین در سیستم اداری منجر خواهد شد و در نهایت به اقتصاد دولتی محدود خواهد شد و امکان خلاقیت را سلب می‌کند. (جدول شماره ۹)

جدول ۹. آسیب‌شناسی برنامه قانونی در فرایند برنامه‌ریزی

دسته‌بندی	مضامین	مقولات اصلی	مقولات فرعی
ایرادات مربوط به فرایند برنامه‌ریزی	تمرکزگرایی در برنامه‌ریزی	بخشی‌نگری در فرایند برنامه‌ریزی، نبود فراگیری	به مشارکت نگرفتن ذی‌نفعان، عدم توجه به شمولیت، توجه ناکافی به زنان روستایی و عشایر
	نگاه دوره‌ای و عدم استمرار برنامه‌ریزی	فقدان نگاه فرایندی، ماهیت دائمی داشتن قوانین مرتبط با زنان سرپرست خانوار	نبود ماده قانونی اختصاصی در برنامه‌های قبلی، عدم تعریف اهداف کوتاه‌مدت، بلندمدت و میان‌مدت
	در نظر نگرفتن ملاحظات مرتبط با زمان‌بندی	زمان بر بودن تهیه طرح جامع، تداخل تقویم زمانی برنامه قانونی	عدم امکان تهیه طرح جامع در مدت ۶ ماه، عدم تطابق عمر دولت‌ها با قانون توسعه
	عملیاتی نبودن طرح جامع زنان سرپرست خانوار	عبور از برنامه‌ریزی جامع و ثابت، ابهام در قابلیت اجرا	استفاده از الگوهای تلفیقی در نظام برنامه‌ریزی جهان، بهره‌گیری از پیشران‌های توسعه در جهت تحقق اهداف

اطلاع‌رسان دوم: «برنامه‌ریزی برای زنان سرپرست خانوار باید با مشارکت ذی‌نفعان در فرایند برنامه‌ریزی صورت بگیرد؛ می‌توان از تجارب زنان موفق کارآفرین در فرایند برنامه‌ریزی استفاده کرد، ما در حوزه زنان سرپرست خانوار در نقطه صفر قرار نداریم؛ برنامه‌ها اجرایی به‌صورت مستمر دنبال نمی‌شود» اطلاع‌رسان دوازدهم: «در روند تصویب قانون برنامه ششم توسعه، بدون مشخص شدن وضعیت اجرایی برنامه‌های توانمندسازی دستگاه‌های اجرایی، تدوین طرح جامع توانمندسازی زنان سرپرست خانوار ارائه شد و در نهایت هم به نتیجه نرسید و تصویب نشد» اطلاع‌رسان هفتم: «قطعاً نمی‌شود یک طرح جامع را در ۶ ماه نوشت، این فرصت ۶ ماه برای نوشتن طرح جامع کافی نیست و ضمانت اجرای عدم تحقق نیز ذکر نشده است» اطلاع‌رسان سیزدهم: «تا قبل از قانون برنامه هفتم پیشرفت موضوع زنان سرپرست خانوار در خلال تصویب قوانین برنامه‌های توسعه قبلی بوده است؛ زیرا قانونی زمان بر است و تا قبل از این، بند مشخصی به آن اختصاص داده نشده بود؛ قانون توانمندسازی زنان سرپرست خانوار نیز از جمله مواردی است که ماهیت دائمی دارد و نیاز به برنامه‌های بلندمدت دارد» اطلاع‌رسان پنجم: «بهره‌گیری از پیشران‌های توسعه در جهت تحقق اهداف و استفاده از الگوهای تلفیقی نظام برنامه‌ریزی به‌جای برنامه جامع، راهکار بهتری است».

۳.۵ آسیب‌شناسی محتوای برنامه قانونی

در سطح سوم به آسیب‌شناسی محتوای برنامه قانونی پرداخته شد و اصلی‌ترین مضامین استخراج شده در قالب ۳ مضمون عنوان شد؛ (۱) نبود اجماع گفتمانی در حوزه زنان سرپرست خانوار و عدم ارائه راهبرد مشخص (۲) عدم رعایت مشخصه‌های قانون‌نویسی (۳) و عدم ذکر ضمانت اجرای تهیه طرح جامع در مهلت مقرر از جمله ایرادات محتوایی برنامه قانونی است. مطابق بند ۹ سیاست‌های کلی نظام قانون‌گذاری سازوکارهایی برای قانون‌گذاری و قانون‌نویسی ذکر شده است؛ درحالی‌که در بند (پ) ماده ۸۰ بایسته‌های قانون‌نویسی مانند عدم ابهام، شفافیت و قابلیت سنجش رعایت نشده است. یکی از ایرادات محتوای قانون نبود اجماع گفتمانی در حوزه زنان سرپرست خانوار است؛ برای مثال دو دستگاه حاکمیتی بهزیستی و کمیته امداد هرکدام دسته‌بندی‌های متفاوتی از توانمندسازی ارائه و اجرا می‌کنند؛ این دسته‌بندی متفاوت باعث سردرگمی برای ارائه خدمات شده است و مشخص نیست فرد چه زمانی می‌تواند از دایره حمایت‌ها خارج شود. نکته دیگر این که قبل از اجرای برنامه باید پیش‌بینی شود، در صورت تخلف از بند موردنظر و آماده‌نشدن طرح جامع در مهلت مقرر چه ضمانت

واکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۶۱

اجرایی برای برخورد با متخلف یا متخلفان وجود دارد تا مکلف شوند نسبت به اجرای قانون تمکین کنند. تصویب نشدن طرح‌ها در مدت مقرر باعث تضییع بسیاری از حقوق و نیز انجام فعالیت‌هایی شده که ارتباطی با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار نداشته است. مجلس شورای اسلامی می‌تواند در راستای وظیفه نظارتی خود به تدوین و تصویب مقررات اجرایی قوانین بپردازد تا در صورت کوتاهی نهاد یا مسئولان ذی‌ربط، با فرد یا نهاد خاطی برخورد شود. (جدول شماره ۱۰).

جدول ۱۰. آسیب‌شناسی برنامه قانونی در سطح محتوا

دسته‌بندی	مضامین	مقولات اصلی	مقولات فرعی
ایرادات مربوط به محتوا	نبود اجماع گفتمانی در حوزه زنان سرپرست خانوار و عدم ارائه راهبرد مشخص	غلبه نگرش حمایتی، عدم توجه به دستگاه‌های فعال در حوزه زنان، تعدد اهداف و عدم الویت بندی	دولت زدگی در برنامه، رویکرد بی‌تحریک، تکرار طرح‌های قبل بدون نوآوری، عدم توجه به سناریوهای احتمالی
	عدم رعایت مشخصه‌های قانون‌نویسی	ابهام در سازوکارهای مرتبط با اصول قانون‌گذاری و قانون‌نویسی، کلی و تفسیرپذیر بودن	لحاظ نشدن قابلیت سنجش و شفافیت در قانون‌نویسی، ابهام در شاخص‌های اجرایی
	نبود ضمانت اجرا تهیه برنامه قانونی در مدت مقرر.	نبود الزام قانونی نسبت به تهیه طرح جامع	عدم ذکر ضمانت اجرای تهیه نشدن طرح جامع در مدت ۶ ماه، هدررفت سرمایه‌ها، به حاشیه رفتن

اطلاع‌رسان ششم: «فرهنگ عمومی در کشور ما این گونه است که زنان ترجیح می‌دهند یارانه و حقوق دریافت کنند و این باعث دولت زدگی در برنامه شده است برخی از زنان سرپرست خانوار علاقه‌ای به ورود به چرخه توانمندسازی ندارند و همین عامل هدررفت سرمایه‌هاست» اطلاع‌رسان نهم: «بند پ ماده ۸۰ با سازوکارهای مرتبط با اصول قانون‌گذاری و قانون‌نویسی انطباق کامل ندارد و فاقد مؤلفه‌هایی مانند قابل سنجش بودن، عدم ابهام و شفافیت و... است؛ اجماع گفتمانی در حوزه خانواده و زنان سرپرست خانوار وجود ندارد و راهبرد مشخص در برنامه جهت رفع این مسائل بیان نشده است» اطلاع‌رسان دهم: «این که تا چه اندازه این برنامه قابلیت عملیاتی شدن و اجرا دارد در هاله‌ای از ابهام است. در محتوای طرح قانونی نسبت به برنامه ششم هیچ نوآوری خاصی وجود ندارد؛ وقتی قرار باشد طرح جامعی در ۶ ماه تهیه شود، ما با تعدد اهداف و عدم اولویت‌گذاری مواجه هستیم. در این بند ضمانت

اجرای تهیه‌نشدن طرح جامع در مدت ۶ ماه ذکر نشده است» اطلاع‌رسان چهارم: «سناریوهای احتمالی در صورت به نتیجه نرسیدن طرح جامع باید پیش‌بینی شود، ما طراحی مواد قانونی به ظرفیت نهادها و دستگاه‌های فعال در حوزه زنان توجه نمی‌کنیم».

۴.۵ آسیب‌شناسی برنامه قانونی در مرحله اجرا

در سطح چهارم آسیب‌شناسی برنامه قانونی در مرحله اجرا مورد بررسی قرار گرفت؛ البته منظور از ایرادات اجرایی مواعی هستند که اجرای برنامه قانونی را تحت‌الشعاع قرار می‌دهند؛ (۱) موازی‌کاری نهادها و نبود دستگاه هماهنگ‌کننده (۲) ضعف سازوکارهای نظارتی و پایش مستمر برنامه قانونی (۳) سرعت و گستردگی تحولات اقتصادی از اصلی‌ترین مضامین استخراج شده از ایرادات برنامه قانونی در سطح اجرا است. دستگاه‌ها و سازمان‌های متعددی در راستای وظیفه ذاتی یا بر اساس نظر مدیران در حوزه زنان سرپرست خانوار ورود کرده‌اند؛ بر اساس پژوهش مرکز پژوهش‌های مجلس حدود ۱۳ دستگاه و سازمان در زمینه زنان سرپرست خانوار فعال هستند یا طرح‌هایی را اجرایی کرده‌اند از جمله این سازمان‌ها و نهادها می‌توان به: (ستاد اجرایی فرمان حضرت امام (ره)، وزارت تعاون کار و رفاه اجتماعی، معاونت زنان و خانواده ریاست جمهوری، وزارت کشور، کمیته امداد امام خمینی، سازمان هلال‌احمر، سازمان جهاد دانشگاهی، سازمان بهزیستی، سازمان بسیج جامعه زنان، سازمان آموزش فنی و حرفه‌ای، دانشگاه جامع علمی و کاربردی و شهرداری تهران) اشاره کرد؛ در نبود یک متولی هماهنگ‌کننده هر یک از این سازمان‌ها و نهادها به شیوه خاص خود، برنامه قانونی را اجرا می‌کنند؛ و این امر باعث پراکندگی منابع انسانی کارآمد و پراکندگی بودجه‌ای شده است. به دلیل نبود پایش مستمر طرح‌های حوزه زنان سرپرست خانوار، نتایج طرح‌ها و اثربخشی آنان در حاله‌ای از ابهام قرار دارد؛ بنابراین نظارت دقیق بر انجام طرح‌ها و در اختیار داشتن اطلاعات دقیق و شفاف، سبب شناسایی چالش‌های موجود شده و استراتژی‌های اتخاذ شده برای حل این مشکلات مسیر را برای رسیدن به وضع مطلوب هموار می‌کند. هر گونه تصمیم‌گیری در خصوص ارائه تسهیلات خودکفایی، بازار فروش و نیاز سنجی‌های بازار، باید با در نظر گرفتن نوسانات ارز و تغییرات بازار محاسبه گردد تا زنان این تسهیلات را در مسیر واقعی خود که همان خودکفایی اقتصادی است هزینه کنند و قبل از تولید هر محصول، بازار فروش محصولات و ریزنی‌ها برای صادرات برخی تولیدات انجام شده باشد (جدول شماره ۱۱).

جدول ۱۱. آسیب‌شناسی برنامه قانونی در سطح اجرا

دسته‌بندی	مضامین	مقولات اصلی	مقولات فرعی
ایرادات مربوط به اجرا	موازی‌کاری نهادها و نبود دستگاه هماهنگ‌کننده.	تعدد مراجع و متولیان و تعارض منافع سازمانی، عدم درک صحیح مجریان از مفاد طرح، عدم توجه به چندوجهی بودن توانمندسازی	برنامه‌ریزی متفرق، محدود، مقطعی و فاقد کیفیت و کفایت، حمایت‌های جزئی کم‌تأثیر، نبود سیاست‌گذاری مبتنی بر شواهد، ضعف سیستم اداری، تنوع و تعدد سطوح تصمیم‌گیر
	ضعف سازوکار نظارتی	ضعف در پایش مستمر، هم پوشانی و عدم پاسخگویی	نبود ارزیابی برنامه‌های توانمندسازی در ادوار گذشته
	همگام نبودن برنامه قانونی با سرعت و گستردگی تحولات اقتصادی	نوسانات قیمت ارز، کاهش ارزش پول ملی، کارساز نبودن اعتبارات خرد	تخصیص‌پیدا نکردن اعتبارات خرد در جهت کارآفرینی، عدم توجه به ناهمگونی جامعه هدف، پیش‌بینی بازار فروش محصولات قبل از تولید

اطلاع‌رسان پنجم: «حضور سیاست‌گذار و مجری در حلقه تصمیم‌گیری مهم است؛ سیاست‌گذاری باید مبتنی بر شواهد باشد، لازم است فهم کافی مبتنی بر شواهد در ملاحظات سیاسی لحاظ شود» اطلاع‌رسان نهم: «۴ساله بودن عمر دولت‌ها و ۵ساله بودن برنامه‌های توسعه همخوانی ندارند؛ سیستم اداری ما در اجرای برنامه‌های گسترده ضعف دارد و باید اصلاح شوند؛ دستگاه‌های متعدد برای اجرای طرح‌ها رویکردهای متفاوت دارند؛ مثلاً رویکرد بهزیستی با کمیته امداد متفاوت است و از روش‌های مختلف توانمندسازی استفاده می‌کنند.» اطلاع‌رسان چهارم: «ابعاد، سطوح و شاخص‌های توانمندسازی برای مجریان نیز مبهم است؛ شناسایی زنان سرپرست خانوار غالباً به‌صورت خود معرف است و این یعنی زنان سرپرست خانواری وجود دارند که از حمایت هیچ نهادی برخوردار نیستند؛ موضوعی که باید در سرشماری‌های آتی کشور مدنظر قرار بگیرد» اطلاع‌رسان هشتم: «اعتبارات خردی که به زنان داده می‌شود اغلب در جهت کارآفرینی زنان استفاده نمی‌شود؛ کم‌توجهی به ابعاد ذهنی زنان سرپرست خانوار از جمله موانع دستیابی به کاهش مؤثر فقر زنان سرپرست خانوار است» اطلاع‌رسان دوم: «وجود دستگاه‌های متعدد اجرایی که امکان نقش‌آفرینی و مداخله در اجرای طرح مرتبط با توانمندسازی زنان سرپرست خانوار را دارند یکی از علل ایجاد ناهماهنگی‌هاست؛ تنوع و تعدد

سطوح تصمیم‌گیری، سازمان‌های موازی و فقدان نظام یا دستگاه هماهنگ‌کننده به برنامه‌ریزی متفرق، محدود، مقطعی، غیر جامع و فاقد کیفیت، فراگیری و کفایت می‌انجامد.» اطلاع‌رسان ششم: «تغییراتی مثل نوسانات ارز و کاهش ارزش پول ملی باعث شده در مرحله اجرا اعتبارات اختصاصی به زنان کارایی لازم را نداشته باشند؛ قبل از طرح‌های کارآفرینی باید بازار فروش محصولات مشخص باشد تا طرح‌ها به نتیجه برسد» اطلاع‌رسان اول: «باید به این نکته توجه داشت که ترتیبات زندگی بر مبنای الگوی سنی زنان سرپرست خانوار حکایت از آن دارد که «الگوی تنها زندگی کردن» بیشتر در میان زنان سالخورده و «الگوی زندگی با فرزندان» در میان زنان میان‌سال رواج دارد و این موضوع باید در اجرای طرح در نظر گرفته شود».

۶. نتیجه‌گیری

نخستین گام برای تدوین هر برنامه و یا سیاست اجتماعی شناخت و پذیرش واقعیت‌های اجتماعی است. باتوجه‌به روند شتابان تغییرات اجتماعی در جهان و ایران و از آن مهم‌تر رخدادهای اجتماعی که در ایران و با محوریت زنان به وقوع پیوسته است بیش از هر زمان دیگری نیازمند اتخاذ تصمیم‌های مبتنی بر مسئله‌یابی درست هستیم. روند شتابان تحصیلات دانشگاهی، اشتغال، مشارکت سیاسی و حضور در عرصه‌های مختلف اجتماعی، زنان ایرانی را وارد عصر نوینی از حیات اجتماعی - تاریخی خودکرده است. این مهم نیاز توجه بیش‌ازپیش سیاست‌گذاران اجتماعی را به زنان و مسائلی که با آن مواجه‌اند قلمداد می‌کند. در قانون برنامه هفتم پیشرفت، فصلی مجزا به «زن، خانواده و جمعیت» اختصاص داده شده است که در مقایسه با قوانین برنامه‌های پیشین بی‌نظیر است و نشان از اهمیت این موضوع برای برنامه‌ریزان دارد. باین حال این موضوع باعث نشده که بندهای مختص زنان در قانون برنامه بدون نقص و مبتنی بر تحولات و نیازمندی‌های اجتماعی عرصه‌های نوین حیات اجتماعی زنان باشد و انتقاداتی به نحوه تدوین، متن برنامه و نحوه اجرای آن وارد است. آسیب‌شناسی بند (پ) ماده ۸۰ در سطوح پیش از برنامه‌ریزی، حین برنامه‌ریزی و پس از برنامه‌ریزی، فرصتی را برای رفع تنگناها و مقابله با تهدیدها فراهم می‌کند. بخش عمده‌ای از عدم تحقق اهداف پیش‌بینی‌شده در قوانین برنامه‌های پیشرفت حوزه زنان در ادوار گذشته را باید در ساختار نظام برنامه‌ریزی و ساختار مدیریت و اجرای برنامه‌ها جستجو کرد و اصلاح این مسیر جز در پرتو شناخت و ارزیابی وضعیت موجود زنان سرپرست خانوار، ترسیم و طراحی وضع مطلوب و تعیین اقدامات

و اکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۶۵

اولویت دار میسر نمی شود؛ بر اساس نتایج حاصل شده از پژوهش به سیاست گذاران و برنامه ریزان پیشنهاد می شود:

پیشنهاد های سطح نخست پیش از برنامه ریزی

- طراحی الگوی بومی توانمند سازی زنان سرپرست خانوار، متناسب با شرایط کشور و سازگار با پارادایم توسعه پایدار
- طراحی شاخص های ارزیابی وضعیت توانمند سازی زنان سرپرست خانوار که وجوه مختلف شخصی، اقتصادی و اجتماعی را در برگیرد.
- استقرار سامانه جامع، به روز و در دسترس از وضعیت زنان سرپرست خانوار و یکپارچه سازی فرایند شناسایی و جذب

پیشنهاد های سطح دوم؛ فرایند برنامه ریزی

- لزوم نگاه فرایندی به توانمند سازی زنان سرپرست خانوار در سطوح برنامه ریزی، اجرا، نظارت و ارزیابی (این مراحل به صورت پیوسته و مستمر هستند و به صورت بازخوردی به اصلاح یکدیگر منجر می شوند)
- مشارکت همه ذی نفعان در فرایند تدوین برنامه (نمایندگان جامعه زنان، نخبگان دانشگاهی، کارآفرینان زن و مشارکت تمام سطوح استانی، منطقه ای از جمله زنان روستایی و عشایر)
- جایگزینی برنامه ریزی تلفیقی به جای برنامه جامع و ثابت؛ در مدل برنامه ریزی تلفیقی از ویژگی های برنامه ریزی های مسئله محور، فضایی - راهبردی، مشارکتی و غلطان بهره برده می شود و خلأ پیوند بین برنامه های راهبردی و اجرایی که از معضلات اصلی برنامه ریزی در کشور است برطرف می شود؛ مدل برنامه ریزی تلفیقی، بر مشارکتی بودن برنامه و حکمروایی شبکه ای و برقراری انسجام فضایی، بهبود بنگاه ها و افزایش امور غیر حاکمیتی و سیاست گذاری توسعه از طریق اعمال مشوق ها و محرک ها، تأکید دارد.

سطح سوم؛ محتوای برنامه قانونی

- همکاری مؤثر بین دولت، دانشگاه ها، صنعت و جامعه مدنی و تدوین سند «راهبرد ملی توانمند سازی زنان ایران»

- اولویت‌بندی پیشران‌های توانمندسازی زنان سرپرست خانوار و تقسیم کار سرزمینی و توجه به جنبه فضایی توسعه و ویژگی‌های جمعیت‌شناختی هر منطقه
- چابک‌سازی، رفع موانع ساختاری و نهادی و جلوگیری از همپوشانی کارکردی سازمان‌ها و تأکید بر نقش تسهیلگری و کاتالیزوری نهادها
- رصد زیرساخت‌ها و پارامترهای پیش‌نیاز و در نظر گرفتن سناریوهای احتمالی
- تغییر رویکردها و سیاست‌ها از حمایت مادی به ایجاد توانمندی
- اتخاذ سیاست‌های بلندمدت، مستمر و چندبعدی ناظر بر کاهش فقر زنان سرپرست خانوار و اعضای این خانوارها در جهت تحقق عدالت اجتماعی

پیشنهاد‌های سطح چهارم؛ اجرای برنامه قانونی

- حضور یک نهاد بالادستی ناظر، هماهنگ‌کننده و پاسخگو جهت تهیه راهبرد و ارزیابی سایر نهادها
- پایش مستمر به‌منظور کارآمدی و اثربخشی برنامه قانونی
- ظرفیت‌سازی، اجرای خط‌مشی، تخصیص منابع و تقویت مشارکت عمومی زنان سرپرست خانوار به‌وسیله کارآفرینان اجتماعی
- درک زمینه‌های محلی هر منطقه و سازگاری برنامه توسعه با فرهنگ و آداب و رسوم محلی هر منطقه
- تقویت نوآوری و روحیه کارآفرینی در بستر فناوری‌های روز مانند فراهم کردن زیرساخت‌های حوزه ارتباطات و فناوری و تشویق زنان سرپرست خانوار به کارآفرینی مبتنی بر وب و کسب مهارت‌های هوش مصنوعی

کتاب‌نامه

- افراخته، حسن، سرایی سودابه، جایگاه زنان در برنامه توسعه چهارم و پنجم جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه مطالعات اجتماعی - روان‌شناختی زنان، ۱۳۹۲؛ ۱۱(۳): ۱۳۳-۱۵۸.
- افشار، هاله، ۱۳۷۴. زنان تهیدست در ایران. کتاب توسعه ۸.
- ترابی، فاطمه؛ صادقی حنانه سادات؛ رنجبری بیوردی سمانه. "آسیب‌پذیری زنان سرپرست خانوار و دلالت‌های سیاست‌گذاری آن در ایران". نشریه بررسی مسائل اجتماعی ایران، ۱۳۰۱، ۱۴۰۱، ۳۱۳-۳۳۸.

واکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۶۷

توتونچی، عباس علی، رنجبر حیدری وحید، (۱۴۰۲). بررسی جامعه‌شناسی سیاست‌گذاری در قبال زنان سرپرست خانوار؛ (مطالعه تطبیقی جمهوری اسلامی ایران و سوئد)، نشریه جامعه‌شناسی سیاسی انقلاب اسلامی، ۴(۲)، ۱۲۹-۱۵۲.

جوادیان، سیدرضا، میرزایی فتح‌آباد هادی، افراسیابی حسین، مطالعه کیفی دلایل و زمینه‌های مشارکت‌نکردن زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توانمندسازی. مجله پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، ۱۳۹۸؛ ۸(۲): ۶۵-۸۶.

خادمی، محمد، جلالی فاطمه، شریف محسنی امیرعلی، احصاء نظام مسائل اشتغال و توانمندسازی زنان سرپرست خانوار. فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۴۰۲؛ ۱۴(۵۷): ۲۷۱-۳۲۳.

رکسانا بهرامی تاش، مهشید کریمایی. ۱۳۹۹. زنان کارآفرین: کسب‌وکارهای خرد و بخش غیررسمی در ایران. شیرازه کتاب ما

زارغان، منصوره، زارعی معصومه، هنردوست عطیه، (۱۳۹۷). توانمندسازی زنان سرپرست خانوار با تأکید بر برنامه‌های چهارم، پنجم و ششم توسعه جمهوری اسلامی ایران، نشریه زن در توسعه و سیاست، ۱۶(۲)، ۳۳۸-۳۱۹.

زعفرانچی، لیلا سادات، (۱۳۸۵). زنان و خانواده در چهار برنامه توسعه، فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، ۹(۳۳)، ۹۸.

زمانی مقدم، مسعود، افشانی سید علیرضا، توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در ایران: مروری نظام‌مند. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۴۰۰؛ ۲۱(۸۰): ۴۵-۸۰.

سعیدی، علی اصغر، باجلان اکرم، تحلیل چالش‌های طرح توانمندسازی زنان سرپرست خانوار در برنامه‌های توسعه. فصلنامه مطالعات راهبردی زنان، ۱۴۰۱؛ ۲۴(۹۵): ۱۴۷-۱۷۴.

شادی طلب، ژاله، وهابی معصومه، ورمزیار حسن، فقر درآمدی فقط یک جنبه از فقر زنان سرپرست خانوار. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۳۸۴؛ ۴(۱۷): ۲۲۷.

شفیعی، سمیه سادات، پورباقر زهرا، (۱۳۹۴). مطالعه جنسیتی شاخص‌های توسعه در اجرای برنامه چهارم، نشریه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، ۳(۴)، ۷۵-۱۱۰.

شیانی، ملیحه، زارع حنان، فراتحلیل مطالعات زنان سرپرست خانوار در ایران. نشریه مطالعات جامعه‌شناختی، ۱۳۹۸؛ ۲۶(۵۵): ۶۷-۹۷.

عباس‌زاده، سعیده، (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی پنج برنامه توسعه کشور، پیرامون دستیابی به عدالت جنسیتی با تأکید بر وضعیت آموزش عالی زنان در ایران و مقایسه آن با وضعیت جهانی، فصلنامه پژوهش‌نامه زنان، ۱(۱)، ۹۷-۱۳۰.

عباسی، ابراهیم، عزیزی نوش‌آفرین، برنامه‌های توسعه و توانمندسازی زنان پس از انقلاب. مجله رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی، ۱۴۰۲؛ ۱۴(۲): ۱۸۵-۲۱۰.

علی پور، پروین، زاهدی مازندرانی محمدجواد، ملکی امیر، جوادی یگانه محمدرضا، بازنمائی کشمکش‌های گفتمانی عدالت جنسیتی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران ۱. فصلنامه رفاه اجتماعی، ۱۳۹۶؛ ۱۷(۶۶): ۱۰۷-۱۴۸.

قدیمی اکرم، قربانی شیخ‌نشین ارسلان، حریری رحمان، مقایسه جایگاه زنان در برنامه‌های توسعه و کلان جمهوری اسلامی ایران. تحقیقات زنان، سال پنجم پاییز ۱۳۹۰ شماره ۳ کاشف، مهرداد، ابوطالبی مینا، اصلاح و چابک‌سازی فرایند برنامه‌ریزی توسعه در ایران. نشریه پژوهش‌های برنامه و توسعه، ۱۴۰۱؛ ۳(۲): ۱۵۱-۱۷۸.

کرمانی، مهدی، نوغانی دخت بهمنی محسن، برادران کاشانی زهرا، فراتحلیل کیفی دو دهه تحقیقات حوزه توانمندسازی زنان روستایی و شهری در ایران. فصلنامه مطالعات اجتماعی - روان‌شناختی زنان، ۱۳۹۷؛ ۱۶(۲): ۳۳-۵۴.

کلهر، سینا، تجربه برنامه‌ریزی و الگوی برنامه‌ریزی فرهنگی در برنامه‌های توسعه. نشریه مطالعات راهبردی فرهنگ، ۱۴۰۱؛ ۲(۱): ۹-۳۵.

محبوبی منش، حسین، حبیب‌زاده ملکی اصحاب، جایگاه زنان ایران در فرایند توسعه. نشریه پلیس زن، ۱۳۹۱؛ ۵(۱۵): ۶۵.

محمدی، حامد، عابدی فاطمه، جایگاه زن و خانواده در لایحه برنامه هفتم توسعه اقتصادی و اجتماعی جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی ایران، ۱۴۰۳؛ ۱۶(۳): ۷۹-۹۲.

معیدفر، سعید، حمیدی، نفیسه. زنان سرپرست خانوار: نگفته‌ها و آسیب‌های اجتماعی. نامه علوم اجتماعی ۱۳۸۶؛ ۱۵(پیاپی ۳۲): ۱۳۱-۱۵۸.

مکنون، رضا، سلیمی جلیل، بهرامی محسن، (۱۳۹۳). فراتحلیلی بر آسیب‌شناسی‌های برنامه‌های توسعه در ایران، فصلنامه راهبرد اقتصادی، ۳(۱۰).

منصوری، مرادعلی، امینیان صدیقه، یازرلو رضا، اسماعیلی علیرضا، گفتمان اشتغال‌زایی در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران. نشریه جمعیت، ۱۴۰۲؛ ۲۸(۱۱۷): ۲۳-۷۰.

مهرعلی تبار فیروزجایی، مرتضی، گرائی نژاد غلامرضا، (۱۴۰۱). فراتحلیل مطالعات هفتادسال برنامه‌ریزی توسعه، به‌منظور کاربست در تنظیم نظام‌نامه تدوین برنامه هفتم توسعه، نشریه پژوهش‌های برنامه و توسعه، ۳(۱)، ۴۳-۹۲.

مؤمنی، فرشاد، اضر و مچیلر سمیه، هنردوست عطیه، بررسی وضعیت زنان در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی، و فرهنگی پس از انقلاب. فصلنامه زن در فرهنگ و هنر (پژوهش زنان)، ۱۳۹۳؛ ۶(۱): ۱-۲۸.

میرابی، سعیده، یوسفی علی، قندهاریون عذرا، (۱۴۰۱). تحلیل گفتمان انتقادی نقش زنان در سیاست‌های توسعه‌ای بعد از انقلاب اسلامی ایران، فصلنامه مطالعات اجتماعی - روان‌شناختی زنان، ۲۰(۳)، ۵۷-۸۳.

نایلا کبیر، ویویان وی، فریدا شهید و دیگران؛ مترجمان فاطمه صادقی، و... [و دیگران] توانمندی زنان: نقدی بر رویکردهای رایج توسعه تهران: آگه، ۱۳۸۹.

واکاوی الزامات اجرایی توانمند سازی زنان سرپرست ... (حامد محمدی و زهرا کیانی) ۶۹

وفائی، الهام، گرائی نژاد، غلامرضا، ریشه‌یابی آسیب‌های نظام برنامه‌ریزی ایران: تکنیک پنج چرا. نشریه پژوهش‌های برنامه و توسعه، ۱۴۰۱؛ ۳(۲): ۱۷۹-۲۰۳.

Adeleye, O. R., Olivo, M. L. O., & Farkas, T. (2024). A Bibliometric Analysis of Women's Empowerment Studies Post Sustainable Development Goal Adoption Periods (2015–2022). *Sustainability*, 16(4), 1499.

Afshar, H. (1989). Women in the work and poverty trap in Iran. *Capital & Class*, 13(1), 62-85.

Akpuokwe, C. U., Chikwe, C. F., & Eneh, N. E. (2024). Leveraging technology and financial literacy for women's empowerment in SMEs: A conceptual framework for sustainable development. *Global Journal of Engineering and Technology Advances*, 18(3), 020-032.

Balasubramanian, P., Ibanez, M., Khan, S., & Sahoo, S. (2024). Does women's economic empowerment promote human development in low-and middle-income countries? A meta-analysis. *World Development*, 178, 106588.

BRIDGE. (2001). Briefing paper on the 'feminisation of poverty'.

Chant, Sylvia (2006), Re-thinking the "Feminization of Poverty" inRelation to Aggregate Gender Indices, The Department of Geography and Environment at London School of Economics, Journal of Human Development Vol. 7, No. 2.

Fetterman, D. M. (2018). Empowerment Evaluation's Roots in Community. *New Directions for Evaluation*, 2018(157), 87-88.

Mahwish, S., Bashir, F., Abbassi, F. A., & Khan, S. A. (2024). Empowering Women through Financial Inclusion and Governance: Evidence from 30 Developing Economies. *iRASD Journal of Economics*, 6(1), 98-108.

Peet, R., & Hartwick, E. (2015). Theories of development: Contentions, arguments, alternatives. Guilford Publications.

Stromquist, N. P. (2015). Women's E mpowerment and E ducation: linking knowledge to transformative action. *European Journal of Education*, 50(3), 307-324.

Todaro, M.P. and S.C. Smith, Economic Development. 2020: Pearson Education.

https://hdr.undp.org/sites/default/files/2023-24_HDR/hdr2023-24_technical_notes.pdf